

проповідуванням релігійних віровчень, виконанням релігійних обрядів чи іншою релігійною діяльністю лише в тих релігійних організаціях, за запрошенням яких вони прибули і за офіційним погодженням з державним органом, який здійснив реєстрацію статуту відповідної релігійної організації.

Відтак, йдеться про офіційне погодження на в'їзд і відповідну богослужбову, релігійно-освітню, проповідницьку діяльність. Це оформляється окремим офіційним документом, що є підставою для оформлення в'їзних віз і здійснення запланованої діяльності.

Закон чітко і недвозначно регулює означений процес. Проте окремі представники зарубіжних релігійних центрів, перебуваючи в Україні, порушують вимоги Закону, ведуть по-суті місіонерську роботу, проповідницьку діяльність поза межами релігійної організації, яка їх запросила. Припинення такої діяльності не є дискримінаційним. Закони країни мають не тільки поважатися, їх вимоги повинні суворо виконуватися. Це демократичний принцип, який не суперечить міжнародним правовим нормам.

В Україні створені необхідні, законодавчо оформлені умови для вільної місіонерської діяльності, для роботи місій, в тому числі й закордонного походження. Правові аспекти цієї діяльності не мають суттєвих протиріч з принципами свободи релігії, церкви (релігійних організацій), визнаних світовим співтовариством.

Мирослав **МАРИНОВИЧ**,
директор Інституту релігії і суспільства (УГКЦ)

РЕЛІГІЙНА СВОБОДА В УКРАЇНІ: МІСЦЕВІ ЦЕРКВИ ТА ЗАКОРДОННІ МІСІОНЕРИ

Ще наприкінці 80-х років проблема релігійної свободи видавалася на Україні надзвичайно простою. Вона означала свободу від переслідування за релігійні переконання і за вірність своїй церкві; далеко не завжди визнаній комуністичним урядом. Релігійна свобода обіцяла вчителям, що вони не стоятимуть біля храмів на Великдень, перевіряючи, чи не приходять, бува, діти їхньої школи поклонитися плащаниці. І для духовенства ця свобода обіцяла звільнити їх від обов'язку бути "добровільними" інформаторами КДБ. Саме цієї свободи прагнули наші люди, і саме її вони здобули на початку 90-х років.

Однак свобода прийшла не сама, а разом зі своїми власними проблемами. Перехід від тоталітаризму до значної релігійної свободи періоду 1991—1993 років був занадто швидкий, щоб не викликати певних деформацій. А головне, нова релігійна ситуація, що почала вимальовуватися в Україні, виявилась дуже далекою від сподіваної. По-перше, невдовзі люди зрозуміли, що вони не живуть у конфесійно гомогенному суспільстві: греко-католицькому в Галичині і православному — на решті території України. Усі спроби повернутися до того стану бажаного результату не дали. Навіть у Галичині, де комуністичний режим тривав менше, міграція населення і повоєнна присутність Православної церкви призвели до того, що галицьке суспільство стало виразно багатоконфесійним і вже мало нагадувало Галичину часів митрополита Андрія Шептицького. Та й у Великій Україні важко було впізнати оспівану Шевченком православну землю у конгломераті вір і конфесій, християн і новітніх язичників, віруючих та атеїстів, а то й свідомих чи неусвідомлених агностиків, які не побажали визначитися щодо якоїсь церкви.

Так релігійна свобода, ніби лакмусовий папірець, виявила втрату традиційної релігійної ідентичності українців. Більше того, вона поставила перед нами ряд запитань, на які сьогодні дуже важко відповісти. Зокрема, релігійна свобода і відкритість українських кордонів змусили українців вирішувати проблему закордонних релігійних місій, які на початку 90-х буквально наводнили Україну. Генеральний видавець Кестонського

інформаційного бюлетеня Філіп Уолтерс подає таку статистику: "У 1979 р. існувало 80 західних християнських організацій, які виявляли інтерес до Східної і Центральної Європи. У 1989 р. їх стало вже 311, а у 1996 р. ця цифра зросла до 942, з яких 515 організацій приділяли увагу виключно колишньому Радянському Союзові. За винятком кількох католицьких і православних громад, більшість із перелічених організацій належала різним течіям євангельських протестантів. Варто зауважити, що в цій статистиці зовсім не відбито кількість нехристиянських закордонних місій.

Перехід від цілковитої ізоляції до засилля закордонних місіонерів був надто різким, щоб українці могли знести його терпляче. Якщо напочатку ставлення до місіонерів як до носіїв переслідуваної в СРСР віри було прихильним, то згодом настрої змінилися. Багато церков в Україні звинуватили місіонерів у "викраданні овець з кошари" й активно домагалися прийняття законів, які обмежували б діяльність закордонних релігійних місій на території України. Під їхнім тиском Верховна Рада ухвалила 1993 р. поправки до Закону "Про свободу совісті та релігійні організації", що мали виразно обмежувальний характер.

Брак досвіду конкуренції і відповідних матеріальних ресурсів у місцевих церквах, що тільки-но отямлювалися після комуністичної руйни, порівняно з закордонними місіями був очевидний. Тому не дивно, що в народі загалом складалося враження, буцімто релігійна свобода діє тільки на руку західним місіонерам, тоді як місцеві церкви залишаються незахищеними. Саме поняття "релігійна свобода" почало набувати негативного забарвлення й асоціюватися з уседозволеністю, якою, на думку людей, стали зловживати найрізноманітніші секти й екзотичні культури. Так постав перед нами ще один ряд складних запитань, які можна сформулювати таким чином:

— чи повинна держава регулювати кількість і характер закордонних релігійних місій?

— чи повинні "історичні" церкви й новітні релігійні організації користуватися однаковою правовою свободою?

— де закінчується релігійна свобода і починається прозелітизм?

— чи є релігійні місії єдиною причиною того, що місцеві церкви "програють битву" із ними, і до якої міри ці місії загрожують самому існуванню місцевих церков?

— чи є обмеження, накладені на свободу релігійної активності місіонерів в Україні, єдино можливим способом, в який можна збалансувати конкурентоспроможність місцевих і закордонних релігійних організацій?

Як бачимо, релігійну свободу було атаковано відразу з багатьох боків (я вже навіть не згадую тієї залишкової комуністичної недовіри до релігії взагалі, яка продовжувала діяти і діє навіть сьогодні). В результаті у ментальності українців відбулося певне зміщення від довірливої відкритості до світу, контакту з яким ми так пристрасно прагнули впродовж епохи берлінських стін і "кордонів на замку", до певного ізоляціонізму, за яким стоять недовіра і розчарування.

Які причини того, що місцеві церкви "програють битву"? До історичних причин слід віднести, по-перше, існування традиції державної церкви. Впродовж своєї історії Східна церква на слов'янських землях завжди спиралася на руку влади. В результаті й внутрішній імунітет до впливів з боку іноземних церков виявився значною мірою знижений. Саме влада встановлювала напівпроникний екран на шляху конкурентів церкви. Падіння комунізму й усунення згаданого екрану застало церкву не готовою до конкуренції.

Тисячолітня традиція виробила стереотип щодо обов'язку держави захищати церкву. Ось чому всі церкви візантійського обряду в Україні звинуватили Українську державу (у різний спосіб і на основі різних аргументів) у тому, що вона нехтує своїми обов'язками. Така позиція дістає загальну підтримку вірних і має певну культурну основу, довільно змінити яку за короткий період не вдається.

Разом із тим ситуація в Україні значно відрізняється від тієї, що склалася, наприклад, у Росії з її сильною домінуючою церквою, яка великою мірою підпорядкована державі. За словами американського вченого Хосе Казанови, в Україні починає формуватися "релігійний деномінаціоналізм, який ближчий до американської, ніж до європейської моделі. За таких умов ... жодна конфесія не зможе стати офіційною державною релігією України або, що майже одне й те саме, недержавною, але офіційною релігією". З одного

боку, така ситуація справді може спричинитися до побудови "в культурному сенсі плюралістичної, а в релігійному сенсі толерантної та демократичної України". З іншого — це викликає певні спекуляції на тему штучної американізації релігійного життя в Україні, що суперечить українській національній ідентичності і східній природі Української церкви.

Як з тенденцій переможе, сьогодні сказати важко. У кожному разі, плюралізм релігій та конфесій, який виник після здобуття Україною незалежності, справді перешкоджає створенню київської репліки Російської церкви, що була б так само підпорядкована державі. Водночас важко уявити собі й утворення в майбутній Україні класичної американської "стіни розмежування" між церквою й державою. Найбільш вірогідною є певна форма співпраці між церквою і державою, коли остання залишається нейтральною щодо різних конфесій, але водночас визнає особливий внесок церков візантійського обряду у формування української національної та релігійної ідентичності.

До історичних причин відставання традиційних для України церков слід віднести також наслідки комуністичної руйни. Комуністи ізолювали церкву, щоб задушити, а не захистити її. Інституційну мережу значущості церкви було цілковито заборонено. Милосердницьку діяльність, яка є серцевиною соціальної значущості церкви, також було цілковито заборонено. В комуністичній теорії саме слово "милосердя" вважалося негідним. Тому з падінням комунізму церква в деякому сенсі мала починати все спочатку. Роль держави у штучному послабленні церкви є, таким чином, очевидною.

Церква не була готовою до конкуренції і в богословському плані. Зрозуміло, що як першу причину тут слід назвати комуністичне ідеологічне "сито", через яке пропускалися західні богословські ідеї та екуменічні здобутки. В результаті професійна підготовка наших богословів була неповною і викривленою. До того ж, брати участь у "відкритому діалозі" із зовнішнім світом дозволялося лише особливо довіреним. Зайве нагадувати, що про незалежну українську богословську думку, яка б відрізнялася від офіційної московської, в той час говорити не доводилось.

Є, однак, і причини, закорінені в самому східному богослов'ї. Протестантське богослов'я з його ключовою ідеєю свободи богословського пошуку було першим, яке поступилося усвідомленням себе як єдиного носія істини заради ідеї релігійної свободи, а згодом і релігійної толерантності. Другим було римо-католицьке богослов'я з його провідною ідеєю правового та інституційного устрою. Це богослов'я поступилося таким же усвідомленням себе єдиним носієм істини заради ідеї прав людини й демократії як обов'язкової передумови захисту людської гідності та соціального порядку. Православне богослов'я (сюди я відношу й греко-католицьке) з його центральним завданням зберегти релігійну традицію опинилося чи не в найважчому становищі. В результаті усі гілки Східної церкви в Україні протистоять двом сильним модернізованим формам християнства, все ще будучи неспроможними внести зміни (або принаймні внести їх легко) у своє святеє святих — Традицію. Це витворює значний цивілізаційний тиск на східне богослов'я, яке залишається порівняно архаїчним.

Як наслідок, протестантські чи римо-католицькі місіонери виявляються більш конкурентоспроможними, ніж місцеве православне чи греко-католицьке духовенство. Не диво, що серед останніх переважає схильність до ізоляціонізму. Комуністичний експеримент над людьми, що тривав понад 70 років, мав особливо руйнівний вплив на духовенство. Останнє добиралося передусім за цілковитою готовністю до покори властям. Комуністичні суверени не терпіли пересторог незалежно мислячого духовенства. Падіння комунізму застало духовенство занадто ослабленим, щоб воно могло стати переконливою духовною альтернативою комуністичній номенклатурі й адекватно відновити донедавна заборонені функції церкви. Нові священники покликання не можуть змінити ситуацію водночас, тимбільше, що значна частина нових священників несе на собі ті ж "родимі плями" комунізму. Недарма радянська приказка твердила, що "все мы родом из Октября".

Ослаблений стан духовенства уважно відсліджується як вірними цих церков, так і суперниками останніх. Низький інтелектуальний та духовний рівень деяких священників відштовхує інтелектуалів і молодь, які часом шукають відповіді на свої запити серед римо-католицького духовенства або західних протестантських місіонерів. Факт співробітництва

православного духовенства з комуністичною владою часто використовується протестантськими місіонерами як підтвердження внутрішньої неповноцінності православ'я взагалі. Деякі земні гріхи духовенства є підставою для свідків Єгови ставити під сумнів потребу в священниках взагалі. Тому не диво, що, свідомо чи підсвідоме, місцеве духовенство побоюється відкритого "ринку релігій" і домагається принаймні тимчасового захисту для відновлення своїх можливостей.

У такій позиції духовенства важливо розрізнити об'єктивні втрати, успадковані з історії, і суто егоїстичне прагнення створити довкола себе "тепличну" атмосферу, позбавлену конкуренції та потреби міняти свій стиль поведінки. До першого аргументу треба прислухатися й, можливо, підтримати певними компенсаційними кроками влади. Другий має бути оскаржений, а то й зігнорований — насамперед в інтересах самої церкви. Турботою українського суспільства має стати відновлення конкурентоспроможності місцевих церков, а не створення довкола них захисної "теплиці", яка лише послабить їхній імунітет щодо зовнішніх впливів.

Певне занепокоєння викликає ще одна річ. Впродовж тривалої історії своєї недержавності українське суспільство виявило неповну соціальну стратифікацію. Шляхетська та інтелектуальна еліта часто переходила в інші етнічні та культурні субстанції. В результаті зі звичайними людьми з усіма їхніми болями та сподіваннями залишилося тільки духовенство. Недарма у польській літературі українське суспільство окреслювалося як "хлопи й попи". Український священник часто був найвищим авторитетом у селі — у справах не тільки релігійних, а й у політичних, національних, культурних і навіть господарських. Такий статус священника все ще зберігається в колективній пам'яті вірних як типова модель стосунків між духовенством і вірними, яка тепер повинна бути відновлена у посткомуністичній Україні. Однак ситуація сьогодні змінилася. По-перше, соціальна стратифікація українського суспільства стала значно повнішою. По-друге, саме духовенство суто професійно не готове сьогодні до ролі універсального авторитету. Тому неадекватні спроби відновити давній статус священника в громаді можуть викликати невдоволення якоїсь її частини (особливо молодих), а то й їхній вихід із громади взагалі.

Ситуація ускладнюється ще й тим, що практично всі місцеві церкви в Україні перебувають у критичному фінансовому становищі. Кошти потрібні буквально на все: на храми, монастирі, семінарії, парафіяльні будинки, церковну пресу, друкарні. Список можна продовжувати, не кажучи вже про давно забуту функцію меценатства церкви щодо культури й мистецтва. На цьому тлі розгортається активність місіонерів, які, як правило, достатньо багаті, щоб закупити найкращий час на телебаченні, орендувати престижні приміщення, організувати турне українських мистецьких колективів у західні країни тощо. Звичайно, багато що робиться з метою поширити християнські цінності в землі, спустошеній комунізмом. Однак характерною рисою того ж протестантизму є прагнення не забувати про гріховну природу людей, у тім числі й самих місіонерів. Часом завдання перетягнути вірних до своєї церкви стає важливішим, ніж євангелізувати їх; змагання між різними групами західних місіонерів за "сфери впливу" набуває більшого значення, ніж інтереси місцевого населення, а милосердницька діяльність поєднується з прозелітизмом.

Принцип вільної боротьби ідей передбачає, що той, хто програв, змушений відступити. Це цілком нормальний принцип, коли йдеться про змагання різних груп всередині церкви. Прийнятний цей принцип і тоді, коли змагаються різні релігійні угруповання приблизно однакової конкурентоспроможності. Однак я не маю певності, що цей принцип можна застосувати до церков, конкурентоспроможність яких суттєво відрізняється, або ж до церков, які за своєю природою взагалі не пристосовані до конкуренції — наприклад, деякі місцеві релігії Африки. В таких випадках "вільний ринок" релігій означає не тільки змагання релігійних ідей. Тут присутні й такі стимули, як сучасні інформаційні технології, комп'ютеризація, Інтернет тощо. І часом важко розрізнити, чий вплив є більшим! Тому "вільний ринок" релігій не можна розглядати як абсолютну цінність. Не є він також синонімом релігійної свободи, яку треба захищати беззастережно. Часом стихійну силу цього ринку треба загнуждати якраз для того, щоб гарантувати свободу неконкуруючих релігій, їхнє право існувати й не бути поглинутими іншими релігіями. Якщо

говорити про пострадянський простір, то існує суттєва різниця між "заповнюванням вакууму" самими тільки західними місіонерами й заповнюванням його через допомогу місцевим церквам відновити свою християнську місію.

Підсумовуючи сказане, можна назвати такі причини відставання місцевих церков:

- занадто велика залежність церкви від захисних стін, зведених державою;
- значне спустошення церкви, вчинене комуністичним режимом;
- відсутність сучасної богословської позиції Східної церкви в Україні у питаннях демократії та прав людини;
- проблема модернізації церкви, яка шанує Традицію;
- низький рівень теологічної, духовної, культурної та педагогічної освіти духовенства;
- фінансові проблеми церкви;
- вплив різниці в рівнях розвитку Сходу і Заходу, що виявляє себе в сучасних технологіях та загальному добробуті.

Якою мірою закордонні місіонери впливають на становище місцевих церков?

Щоб бути чесними в наших оцінках, варто замислитися, чи справді закордонні місіонери настільки сильні, а місцеві церкви настільки слабкі, що мова може йти про повну трансформацію українського християнства? І відповідь тут може бути одна: звичайно ж, ні. Культурна спадщина, історія, національні традиції, сімейні та громадські звичаї, які закарбовуються змалечку, — все це діє на користь місцевих церков. Тому можна говорити про битву за невіруючих; за людей, які не визначилися щодо своєї церковної приналежності; за "блудних синів", що вертаються зі своїх безбожних доріг. Звичайно ж, їх в Україні сьогодні багато. І втрата цих потенційних парафіян дуже болюча для місцевих церков, особливо якщо взяти до уваги, що церкви тільки спинаються на ноги після епохи "войовничого атеїзму". І саме ця втрата потенційних віруючих створює відчуття "програвання битви". Однак усе-таки це не є втрата церкви в цілому.

Чи є обмеження, накладені на релігійну свободу місіонерів, єдиним шляхом збалансування конкурентоздатності різних релігійних груп в Україні?

Спробуємо проаналізувати причини відставання місцевих церков, наведені вище. Поправки до Закону про свободу совісті, ухвалені українським парламентом, безпосередньо стосуються лише того пункту, де йдеться про надлишкову залежність церкви від захисних кроків держави. Згідно з оцінками західних спеціалістів, "поправки, введені 1993 року, суттєво зменшують релігійну свободу, яку було встановлено Законом про свободу совісті". Той факт, що на сьогодні загалом не зафіксовано якихось грубих порушень релігійних прав місіонерів, не означає, що таких порушень не може бути в майбутньому. І якою б не була логіка законодавця, згадані поправки є спробою збалансувати міжрелігійні та міжконфесійні стосунки за рахунок обмеження релігійної свободи.

Однак наведені причини засвідчують, що обмеження релігійної свободи не є єдиним способом такого збалансування. Зводити бар'єри завжди легше, ніж надавати позитивну підтримку. Скажімо, щоб компенсувати руйнівне для церкви втручання комуністичної влади або пошанувати добродійну природу церкви нижчим оподаткуванням, потрібні гроші. Немалі гроші. Зрозуміло, що внаслідок економічної кризи держава піти на це не може. Однак разом з тим з боку держави не видно й готовності взяти на себе подібні зобов'язання на майбутнє.

Підтримка держави може бути неоціненною в галузі освіти. Місцеві церкви могли б використати для своїх потреб мережу державної освіти тією мірою, якою це дозволяє секулярна природа держави та канонічні правила церкви. Однак при цьому держава мала б неухильно дотримуватися принципу нейтральності щодо різних конфесій.

Різницю в рівнях розвитку не може бути знято зусиллями лише уряду чи церков в Україні. Багато залежить і від самих місіонерів. Хай двозначний досвід перших прямих контактів послужить уроком не тільки для місцевих церков, я й для західних місіонерів теж. Якщо у Східну Європу має бути повернено добру новину, то хай вона буде вільною від конфесійного шовінізму й спокуси скористатися тимчасовою кризою в цій частині світу.

Нарешті, осучаснення богослов'я і традиції, адекватна освіта духовенства — усе це сфера прямої компетенції самих церков. Впевненість, що тільки ізоляція місцевих церков

здатна посприяти відновленню їхніх можливостей, дуже небезпечна. Існує протилежна думка, що "вторгнення" місіонерів можна розглядати як Господнє благословення. Справді, активність місіонерів в Україні треба розглядати як спонуку до того, щоб відшукати й розвинути свої власні потенції. Єдиний конструктивний спосіб захистити місцеві церкви — це допомогти їм справитися з викликом сучасного світу передусім богословськими та церковними засобами. Релігійна свобода може цьому суттєво прислужитися через розширення поля богословських пошуків. А коли власні потенції буде віднайдено, релігійна свобода уже не видаватиметься небезпечною.

Розділ V

МІЖНАРОДНІ ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ СВОБОДИ РЕЛІГІЇ І ВІРОВИЗНАНЬ

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III)
Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р.

Стаття 18.

Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії, це право включає свободу міняти свою релігію чи переконання та свободу сповідувати свою релігію чи переконання як одноосібно, так і разом з іншими, публічно або приватно в навчанні, богослужінні і виконанні релігійних і ритуальних порядків.

Стаття 19.

Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне вираження їх; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань і свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

Стаття 26.

2. Освіта має сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між всіма народами, расовими і релігійними групами і повинне сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй з підтримки миру.

3. Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей.

Стаття 29.

При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина може зазначатися лише тих обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших й задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ З ПРАВ ЛЮДИНИ КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВНИХ СВОБОД ЛЮДИНИ

Рим, 4.XI.1950 р.

Підписана представниками держав - перших членів Ради Європи,
є основним документом Ради Європи